

Csirszki Martin Milán¹

Élelmiszer-szuverenitás és jog

Tagállami lehetőségek az Európai Unió keretében²

Food Sovereignty and Law

Member States' Possibilities Within the Framework
of the European Union

A tanulmány célja, hogy az élelmiszer-szuverenitás mint agrárpolitikai paradigma jogi (elsősorban jogalkotási) következményeit megvilágítsa. Az élelmiszer-szuverenitás az 1990-es évek második felében mozgalmi keretből nőtt ki magát, amelynek képviselői az egyre inkább globalizálódó élelmiszer-ellátási láncok ellenlábasaként határozták meg önmagukat. A cikkben, miután bemutatom az élelmiszer-szuverenitás paradigmájának legfőbb elemeit, két fő témakört bontok ki. Egyrészt azt, hogy mit jelent(het) a szuverenitás az élelmiszer-szuverenitásban, ki egyáltalán a szuverén; másrészt pedig azt, hogy a paradigma támogatóinak milyen elképzelései és kíváncsiak vannak a jól és megfelelően működő mezőgazdaságról és élelmiszerrendszerről. Ezt követi annak vizsgálata a magyar jogrendszer példáján keresztül, hogy milyen jogi következmények fakadnak abból, ha az agrárpolitikai döntéshozók a paradigma elvein alapulva kívánják felépíteni az agráriumra vonatkozó jogi szabályozást. Mivel a magyar jognak szükségszerűen az uniós jog adta keretek között kell operálnia, azt is fontos feltárni, hogy milyen tagállami mozgástér adott a paradigma egy-egy elemének nemzeti megvalósítására. Végezetül, további javaslatokat fogalmazok meg, amelyek előrelendíthetik az élelmiszer-szuverenitás érvényesülését hazai viszonylatban.

Kulcsszavak: élelmiszer-szuverenitás, agrárpolitika, tagállami mozgástér, közös agrárpolitika

¹ PhD, megbízott oktató, Nemzeti Közszerológati Egyetem Államtudományi és Nemzetközi Tanulmányok Kar, e-mail: csirszki.martin@uni-nke.hu

² A kutatás a TKP2021-NKTA-51 számú projektnek a Kulturális és Innovációs Minisztérium Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alapból nyújtott támogatásával, a TKP2021-NKTA pályázati program finanszírozásában valósult meg.

The article aims to shed light on the legal (mainly legislative) implications of the food sovereignty movement as an agricultural policy paradigm. Food sovereignty grew out of a movement in the second half of the 1990s, whose proponents defined themselves as the counterpart of increasingly globalised food supply chains. In this article, after presenting the main elements of the food sovereignty paradigm, I will focus on two main themes. On the one hand, what sovereignty in food sovereignty means, who is sovereign in the first place; and on the other hand, what ideas and desires the proponents of the paradigm have for a well-functioning agriculture and food system. This will be followed by an examination, through the example of the Hungarian legal system, of the legal consequences if one aims to build a legal framework for agriculture based on the principles of the paradigm. As Hungarian law must necessarily operate within the framework of EU law, it is also important to explore the scope given to Member States to implement elements of the paradigm at national level. Finally, I will make some further proposals that could advance the implementation of food sovereignty in domestic context.

Keywords: food sovereignty, agricultural policy, Member States' room for manoeuvre, Common Agricultural Policy

Bevezetés

A „szuverenitás” kifejezést napjainkban számos különböző előtaggal vértetik fel nemcsak politikusok, hanem – elméleti és gyakorlati – szakemberek egyaránt. Digitális szuverenitás,³ adatszuverenitás,⁴ adószuverenitás,⁵ energiaszuverenitás,⁶ élelmiszer-szuverenitás,⁷ stratégiai szuverenitás,⁸ technológiai szuverenitás:⁹ mind-mind azt kívánják sugallni, hogy az adott területen az érintett aktor (a „szuverén”), tipikusan egy állam, autonóm szereplő és cselekvési szabadsággal rendelkezik, illetve azzal kellene rendelkeznie. Függetlenül szervezi tevékenységét és magatartását olyan módon, hogy tipikusan külső, de akár belső nyomásgyakorlás sem befolyásolja döntései meghozatalát. A szuverenitás klasszikus alkotmányjogi definíciója, amely az állami főhatalomnak az adott terület és lakosság fölött gyakorolható felségjogára épül,¹⁰ folyamatosan oldódik; a kifejezés számtalanszor új jelentéstartalmat törekszik megjeleníteni, és használata sokszor parttalaná, illetve – némi szubjektív éllel megfogalmazva – „elcsépeletté” válhat.

Habár az elmúlt években a figyelmet sokkal inkább a digitális szektorhoz, illetve átálláshoz kapcsolódó szuverenitásdiskurzusok uralták, túlnyomórészt abban a tekintetben, hogy az Európai Unió (EU) – Kínával és az Egyesült Államokkal (USA)

³ BRAUN–HUMMEL 2024.

⁴ HUMMEL et al. 2021.

⁵ KYRIAZIS 2023: 9–33.

⁶ RAIMI–DAVICINO 2024.

⁷ PATEL 2009: 663–706.

⁸ VON ONDARZA–OVERHAUS 2022: 1–8.

⁹ CSERNATONI 2022.

¹⁰ CHRONOWSKI–PETRÉTEI 2020.

szemben – hogyan tudná visszaszerezni, illetve növelni digitális területen a szuverenitását,¹¹ az élelmiszer-szuverenitás kérdésköre is vissza-visszatérően feltűnik a nyilvánosságban. Nagy István agrárminiszter 2024 elején akként fogalmazott, hogy az egész európai élelmiszer-szuverenitás megőrzésének érdekében áll, hogy az ukrajnai háború kedvezőtlen agrárpiazi folyamatait minden lehetséges eszközzel orvosoljuk a gazdák védelme érdekében.¹² Már 2022-ben, a háború kitörésének évében is megjelent ez a motívum, amelynek keretében egy fontos intézkedésként „a gabonakivitel terén bevezetett bejelentési kötelezettség[et]” említette.¹³ Nem magyar kuriózum ez: Emmanuel Macron francia elnök beszédeiben is volt arra számos példa, hogy a francia élelmiszer-szuverenitás erősítésének lehetséges eszközeit taglalta.¹⁴ Macron uniós kontextusban is érvelt az élelmiszer-szuverenitás mellett, hangsúlyozva annak szükségességét, hogy az EU-t és termelőit a harmadik országokból érkező olcsó import-termékekkel szemben körülbástyázzuk.¹⁵ A sajtóban Macron varázsigéjének (*la formule magique*) nevezték a kifejezést.¹⁶ Az USA-ban Tom Vilsack mezőgazdasági miniszter az élelmiszer-szuverenitás erősítésére az őslakos népek vonatkozásában utalt.¹⁷ Például a *cheyenne* indiánok önmeghatározásának támogatására indították el azt a *pilotprojektet*, amelynek keretében a Mezőgazdasági Minisztérium (United States Department of Agriculture) felvásárolja a helyi, kis- és közepes gazdálkodóktól az általuk tenyésztett bőlényt, hogy azt könnyebben eljuttathassa a törzsi közösségeknek.¹⁸

A politikai deklarációkon túl, a tudományos szakirodalomban is jelen van a szóösszetétel. Magyar szerzők tollából, tudományterülettől függetlenül, kevés értekezés született a témában.¹⁹ Külföldön azonban annál több.²⁰ A külföldi tudományos diskurzust nem a jogászok uralják, inkább a szociológusok, az antropológusok, a politikai közgazdaságtannal, illetve a harmadik világ fejlődésével (*development studies*) foglalkozó szakemberek, továbbá azok, akik az úgynevezett *agrarian studies* tudományterületén²¹ tevékenykednek.

A többi, előtaggal rendelkező szuverenitás-összetétellel összehasonlítva egy fontos különbség kiemeli a halmazból az élelmiszer-szuverenitást. A kifejezés egy teljesen önálló paradigmát is jelöl, amely mögött egy alulról építkező mozgalom hálózata rajzolódik ki mint az élelmiszer-szuverenitás elérésének legfőbb mozgatórugója és támogatója. A tanulmányban élelmiszer-szuverenitás alatt én ugyanakkor egy agrárpolitikai

¹¹ TÓTH 2024; TÓTH 2021.

¹² Megvédjük az élelmiszer-szuverenitást és a magyar gazdák érdekeit 2024.

¹³ Baromfi Termék Tanács 2022.

¹⁴ Emmanuel Macron Brings Together Stakeholders from the Agricultural World in Overseas France 2024.

¹⁵ STRUNA 2024.

¹⁶ MORIN 2024.

¹⁷ EDWARDS–OXENDINE 2024.

¹⁸ USDA 2023.

¹⁹ Lásd például: CZAGÁNY 2009; SZILÁGYI–RAISZ–KOCIS 2017; TANKA 2017; HALMOS 2020; BÁRDOS 2020; CSIRSZKI–SZINEK CSÜTÖRTÖKI–ZOMBORY 2021; CSIRSZKI 2022; BALÁZS 2022; LITS–LITS 2023; JUNG 2023.

²⁰ Lásd például a *The Journal of Peasant Studies* 2014. évi 6. számát, amely kifejezetten élelmiszer-szuverenitási tematikára épült.

²¹ Lásd például a Routledge által gondozott *Critical Agrarian Studies* címet viselő könyvsorozatot: www.routledge.com/Critical-Agrarian-Studies/book-series/CAG

(szakpolitikai) paradigmát értek, amelynek főbb irányvonalait a következő részben tárgyalom annak érdekében, hogy a további, Magyarország- és EU-fókuszú elemzést kontextusba helyezzem. A paradigma elemeinek kibontása után szükséges megvizsgálni, hogy a megfogalmazott (és elérendő) célkitűzéseknek milyen jogi konzekvenciái vannak, mi bontható ki belőlük a jogrendszerre nézve. Ami előljáróban megjegyzendő, hogy e tekintetben ki kell térni az EU és Magyarország közötti viszonyrendszerre, azaz arra, hogy egyes szakpolitikák területén mi a mozgástere az országnak. Végül, javaslatokat fogalmazok meg további lépések megtételére.

Kutatásmódszertani szempontból a deduktív módszer határozza meg a tanulmány következő részét: az élelmiszer-szuverenitás paradigmáját, azaz egy már meglévő elméletet bontok le egyes, a tanulmány szempontjából releváns részeire. Ezt követően induktív módszerrel ezeket az elemeket rávetitem a fennálló jogrendszerre, külön kitérve az EU és a tagállamok közötti viszonyrendszer aspektusaira. Bár a tanulmány alapvetően szekunder adatokra, illetve az azok közötti összhang megteremtésére támaszkodik, primer kutatás is megjelenik a munkában a politikai nyilatkozatok elemzése révén.

Az élelmiszer-szuverenitás mint paradigma

Ezt a fejezetet két további részre bontom. Egyrészt, elemzem azt, hogy az uralkodó szakirodalmi álláspontok és az élelmiszer-szuverenitást propagáló szervezetek deklarációi fényében a suverenitás milyen jelentéstartalmat hordoz az élelmiszer-szuverenitás paradigmájában, illetve javaslatot teszek arra, hogy a széttartó, nem egységes vélemények közül melyik irány lenne a kifizetődő és előremutató a paradigma szakpolitikai létjogosultságának és relevanciájának növelése céljából.

Másrészt, ezt követően, szintetizálom, hogy a jelenlegi tudásunk alapján mit szeretnének elérni a paradigma támogatói, hogyan képzelik el a jól működő mezőgazdaságot és – ideális esetben – hogyan kellene működnie az élelmiszerlánc teljes vertikumának. Míg előbbi elemzésnek eljárási, utóbbinak anyagi jogi konzekvenciái vannak. Tehát az, hogy kit tekintünk szuverénnek, meghatározza azt az eljárást, amelyen keresztül elérhetők a deklarált célokból és benne foglalt elképzelésekből következő anyagi jogi rendelkezések az élelmiszer-szuverenitás szolgálatában.

Előljáróban annyit érdemes megjegyezni, hogy az élelmiszer-szuverenitás paradigmájának kezdetét a La Via Campesina elnevezésű ernyőszervezethez és mozgalomhoz kötik, amely 1996-ban a Rómában megrendezett World Food Summiton a köztudatba vezette a kifejezést, kifejtve azt, hogy milyen elvek mentén szerveződő élelmiszerrendszerre van szüksége az emberiségnek. Az ernyőszervezet jelenleg 180 helyi és nemzeti szervezetet tömörít a világ 81 országából, lefedve Afrikát, Ázsiát, Európát és Amerikát is. Ezeket összeadva körülbelül 200 millió kistermelő képviselete legitimálja a tevékenységét.²²

A mozgalom reakcióként határozza meg önmagát, mégpedig a neoliberális (és globalizálódó) agrárpolitikával szembeni fellépésként.²³ A szakirodalomban számos

²² Lásd: *About La Via Campesina* [é. n.].

²³ THIVET 2013: 193.

szerző globális konfliktusként tematizálja az 1980-as évektől fokozatosan kirajzolódó, az agrárpiacok liberalizációjára épülő neoliberális ideát és az ennek alternatívájaként meghatározható élelmiszer-szuverenitást.²⁴

A mozgalommal egybeforrt paradigmát gyakran kritizálják, mondván, hogy nélkülözi a fogalmi tisztaságot.²⁵ Más szerint egy koncepció kidolgozásának kezdeti fázisában kifejezetten hasznos és elfogadható, ha tágabb kört és területet ölel fel, viszont a későbbiekben nem kerülhető el a fókuszáltabb és egyértelműbb elemek kidolgozása.²⁶ Az élelmiszer-szuverenitás fogalma kapcsán három ismertebb definíció látott napvilágot, amelyekre részletesebben is kitérek majd, mivel ezek fontos hivatkozási alapok annak kapcsán, hogy megvilágíthassam a „szuverenitást az élelmiszer-szuverenításban”. Az elsőt 1996-ban fogadták el,²⁷ majd ezt követően 2002-ben²⁸ és – legutolsóként – 2007-ben²⁹ is változtattak a tartalmán a hivatalos dokumentumokban.

Mi a szuverenitás az élelmiszer-szuverenításban?

A tág konceptualizáláson belül egy részkritika, amelyet megfogalmaztak a paradigmával szemben, a szuverenitás pontos megragadásának és kidolgozásának hiánya az élelmiszer-szuverenitás kifejezésen belül. Ehhez kapcsolódik továbbá az állami szerep meghatározásának szükségessége is. Az egyértelmű alapok lefektetésének elmaradása mindezek tekintetében számos ellentmondás alapját képezi, hiszen ez kulcsfontosságú lenne annak determinálásához, hogy egy „élelmiszer-szuverén” társadalmat hogyan kell megszervezni,³⁰ és ebben az államnak milyen szerepe legyen.

Két irányvonalat lehet felvázolni az élelmiszer-szuverenitáson belüli szuverenitás-felfogásról. Az egyik egy többes (megtöbbszörözött) szuverenitásfogalmat képzel el, míg a másik egy hagyományos, államközpontú meghatározással operál. Utóbbi kevesebb magyarázatot igényel: a független államok külső beavatkozástól mentesen, a saját területükön belül önállóan dönthessék el és alakíthassák agrárpolitikájukat. Míg ez egy külső dimenziót jelenít meg, addig a többes szuverenitásfogalom belső fragmentációra utal egy adott államon belül. Schiavoni álláspontja szerint, amivel nem értek egyet, az élelmiszer-szuverenitás nem hangolható össze egy kizárólagos állami szuverénnel, s visszautal Patelre, aki az élelmiszer-szuverenitást egyfajta párhuzamos felhívásként értelmezi a nemzetek, népek, régiók és államok számára a szuverenitás szabad területeinek betöltésére, tartalommal való kitöltésére.³¹ Schiavoni viszont arra helyesen mutat rá, hogy ha mégis többes szuverenitáskonceptiót fogadunk el, akkor ezek szükségszerűen versenyezni fognak egymással.³²

²⁴ Lásd például: SCHANBACHER 2010; MARTÍNEZ-TORRES – ROSSET 2014; McMICHAEL 2014; WILLS 2017: 94–150.

²⁵ DEKEYSER–KORSTEN–FIORAMONTI 2018.

²⁶ CLAPP 2012: 176.

²⁷ La Via Campesina: *The Right to Produce and Access to Land* (1996. november).

²⁸ *Our World Is Not For Sale. Priority to Peoples' Food Sovereignty. WTO out of Food and Agriculture* 2003.

²⁹ Declaration of Nyéléni 2007.

³⁰ EDELMAN 2014.

³¹ PATEL 2009: 663.

³² SCHIAVONI 2015.

Álláspontom szerint a paradigmának vissza kellene térnie az 1996-os gyökereihez, amikor még „minden egyes állam jogáról” (*right of each nation*) beszélt. Ez később oldódott fel a 2002-es és 2007-es definíciók elfogadásával, amelyben már „népek jogaként” utaltak az élelmiszer-szuverenitásra. Az első, hagyományos szuverenitáskonceptióra építő, s véleményem szerint támogatandó meghatározás az államok önfenntartását helyezte középpontba, 2007-re viszont olyan szintre jutott el a fogalom, hogy bővelkedik önellentmondásokban. Ezt azzal magyarázták, hogy a mozgalom egyfajta gyűjtőszervezetté szeretett volna válni, amelyben mindenkinek az érdekei meg vannak jelenítve. Patel erre használja a *big tent politics* kifejezést.³³

A legújabb, 2007. évi definíció legnagyobb ellentmondása talán az, hogy akként fogalmaz, hogy az élelmiszerrendszer középpontjába sokkal inkább azokat kell állítani, akik *megtermelik, elosztják és fogyasztják* az élelmiszert, mintsem a piacok és vállalatok igényeit.³⁴ Arról azonban hallgat, hogy a termelők és fogyasztók érdekeit hogyan lehet összehangolni, hiszen a termelőnek az az érdeke, hogy a termékét minél magasabb áron értékesítse, a fogyasztónak pedig az, hogy minél alacsonyabb áron vásároljon. Arról nem is beszélve, hogy akik elosztják a mezőgazdasági termékeket és az élelmiszert, s megfelelő disztribúciós hálózattal rendelkeznek, azok tipikusan nagyobb földrajzi területet lefedő (nagykereskedelemmel foglalkozó) vállalatok, akiknek az igényeit elviekben figyelmen kívül kellene hagyni, s mégis az élelmiszerrendszerek középpontjába kellene őket állítani.

Véleményem szerint a többes szuverenitásfelfogás az élelmiszer-szuverenitás esetében hátrányos, mert nem ismeri el a jogalkotás egyetlen és legfőbb csatornáját: az államot és annak szerveit. A törvényalkotással felruházott parlamentek a legnagyobb demokratikus legitimációval rendelkeznek. McMichael világít rá arra, hogy a szuverenitás mint kifejezés kiválasztása a mozgalom stratégiai lényegiségét (esszencializmusát) jelentette, hiszen a paradigma éppen a folyamatosan globalizálódó élelmiszer-ellátási láncokkal szemben határozta meg önmagát, amelynek fő letéteményese a szupranacionális Kereskedelmi Világszervezet (World Trade Organization) volt. Ez semmi esetre sem jelentett reakciós nacionalizmust.³⁵ Sokkal inkább azt mutatta meg véleményem szerint, hogy a paradigmát képviselő személyek és szervezetek elismerték a modern nemzetállamok működését, s azt, hogy tulajdonképpen az állam az, amely egyetlen aktorként képes a tágran megfogalmazott célkitűzések megvalósítását operacionalizálható és kikényszeríthető, jogi kötőerővel rendelkező szabályok útján segíteni.

A többes szuverenitásfogalom ezt a lényeget elfedi; a célkitűzések megvalósításához instrumentumként használható jogszabályok elfogadásának eljárási valóságáról nem vesz tudomást, s pusztán abból az irányból közelíti meg a kérdéskört, hogy egyes népeknek, népcsoportoknak, régióknak, közösségeknek autonómiával kell rendelkezniük abban, hogy az agrárpolitikájukat meghatározzák. A globalizáció támogatása, s így az agrárpiacon piacszerempontúságának (*more market orientation*) növelése legélesebben a nemzetközi szervezetek irányából fogalmazódott meg, amelyek az Európai Unió

³³ PATEL 2009: 666.

³⁴ Lásd Declaration of Nyéléni 2007.

³⁵ McMICHAEL 2014: 933–957.

agrárpolitikájának (tipikusan az agrártámogatási rendszereknek) a váltoásaiban is – külső tényezőként – meghatározó szerepet játszottak.³⁶

Az, hogy az élelmiszer-szuverenitás esetében államközpontú szuverenitásfogalmat fogadunk el kiindulópontként, nem jelenti azt, hogy azoknak az érdekeknek ne lennének figyelembe véve, akiket a többes szuverenitáskonceptió szuverénként kíván elismerni. Bár nem tételezzük őket szuverénként, de a nemzetállami kereteknek megvannak azok a mechanizmusai, amelyeken keresztül ezek az érdekek kifejezésre juttathatók a jogalkotás terén (lobbitevékenység, társadalmi egyeztetés stb.). Az élelmiszer-szuverenitás paradigmája által támogatni kívánt csoportok, tipikusan a kistermelők érdekeit a megfelelő érdekvédelmi szervezeteken keresztül kell becsatornázni a jogalkotás előtt és során. Az, hogy hangzatos szavakkal szuverénné változtatjuk őket, nem fog számukra eljárási szempontból valós jogosítványt biztosítani. Még mindig az egyes (nemzet)államok vannak a legjobb helyzetben ahhoz, hogy az elérendő szakpolitikai célok keretében az egyes érdekcsoportok közötti érdekegyensúlyt megteremtsék. Szintén idealizálás az, ha nem ismerjük el, hogy ez kompromisszumokkal jár.

Ez lenne tehát az eljárási alap: annak elfogadása és elismerése, hogy az élelmiszer-szuverenitás paradigmájának nyíltan kommunikált célkitűzéseit legjobban és legkönnyebben az állam és szerveinek jogalkotásán (legyen az törvény a parlament által vagy éppen rendeletek a végrehajtó hatalom által) keresztül érhetjük el.

Térjünk most át arra, hogy mit kívánnak a paradigma képviselői és támogatói a mezőgazdaság és élelmiszerlánc vonatkozásában.

Az élelmiszer-szuverenitás elképzelései a jól működő mezőgazdaságról és élelmiszerláncról

Bár a neoliberális agrárpolitika következtében globalizálódó élelmiszer-ellátási láncok anomáliáit kezdetben legfőképpen a fejlődő világ mezőgazdasági termelőinek ellenségeként tematizálták, az elmúlt időszakban egyre gyakrabban találkozni azzal az állásponttal, hogy a globalizáció ugyanúgy sújtja a fejlett országok kis- és közepes termelőit, s veszélyezteti a családi gazdaságok megélhetését is.³⁷ Tehát ugyanúgy van létjogosultsága az élelmiszer-szuverenitást mint paradigmát, illetve ideáit és célkitűzéseit a fejlett világ kontextusába helyezni és értelmezni.³⁸

Az élelmiszer-szuverenitás érdemi elképzelései egy jól működő élelmiszerrendszerről a mozgalmat megtestesítő szervezetek deklarációiból derülnek ki. Az 1996. évi nyilatkozatban központi szerepet játszott a tisztességes kereskedelem és a Föld erőforrásai iránti tisztelet. A kritikát leginkább az élelmiszerimport, az exportdömping és exporttámogatások irányába fogalmazták meg. Kiemelték, hogy a termelőknek fizetett árnak tükröznie kell a tényleges költségeket a megfelelő jövedelem biztosítása érdekében, és deklarálták, hogy az élelmiszer-kereskedelem jelenlegi formájában a termelők

³⁶ GRANT 1997: 77–79.

³⁷ ANDREE et al. 2014: 34.

³⁸ CHAPPELL–SCHNEIDER 2017: 424.

gazdasági kizsákmányolásán és környezetkárosításon alapul, amelyeket kezelni kell. A mezőgazdasági termények fölötti kontrollt pedig vissza kell adni a termelők kezébe.³⁹

Egy 2002-es nyilatkozat kimondja, hogy az élelmiszer-szuverenitás nem áll szemben a kereskedelemmel, viszont olyan, a népek élelemhez való jogát szolgáló kereskedelempolitikát és kereskedelmi gyakorlatokat kíván előmozdítani, amelyek a biztonságos, egészséges és ökológiailag fenntartható termelést magukban hordozzák. Valamennyi gazdálkodó számára megfelelő és jövedelmező árakat kell biztosítani. Továbbá, a WTO által képviselt neoliberális kerettel szemben alternatívát kell teremteni a mezőgazdasági termékek és élelmiszerek fenntartható termelésére és kereskedelmére. A piaci erők és a nagyhatalmú transznacionális vállalatok határozzák meg az élelmiszerek kereskedelmét és forgalmazását, ami ellentétes a fenntartható, családi gazdaságon alapuló termeléssel.⁴⁰

2007-ben a nyéléni deklaráció további rétegeket adott hozzá a paradigmához, s ahogy már ezt az előző fejezetben említettem, nem igazán a tisztánlátás jegyében. A nyilatkozat ugyanakkor fontos hangsúlyt fektetett a fenntarthatóságra, amely mind expliciten, mind impliciten megjelenik benne. Utóbbira példa a jövő nemzedékek generációi érdekeinek figyelembevétele, előbbire pedig az, hogy a dokumentum külön kiemeli a környezeti, társadalmi és gazdasági fenntarthatóságon alapuló termelés, kereskedelem és fogyasztás szükségességét. A nyilatkozat transzparens kereskedelmet ösztönöz, amely minden nép számára igazságos bevételt biztosít. A deklaráció egyértelműen a neoliberális paradigmával szemben határozza meg önmagát, amely a transznacionális vállalatok favorizálásával a minél nagyobb profit elérését az emberek és a környezet védelme fölé emelte. Egyértelműen rögzítik, hogy a helyi (lokális) és a nemzeti gazdaságok és piacok jelenthetik a megoldást a neoliberális megközelítés ellensúlyozására.⁴¹

Bár az élelmiszer-szuverenitás paradigmája leginkább a nemzetközi szinten jelent meg, és az a célja, hogy javaslatokat fogalmazzon meg a mezőgazdasági termékek és élelmiszerek nemzetközi kereskedelmével kapcsolatban, önmeghatározásából kitűnik, hogy az állami szabályozás őrző-védő szerepét nélkülöző, teljesen szabad piacok megléte ellen érvel.⁴² Általánosságban véve, az államra mint a mezőgazdasági termelők védelmezőjére tekint,⁴³ és ez a védelmi szükségesség leginkább az agrárpiacok, illetve a termelők által az agrárpiacokban játszott szerepük kontextusában értelmezhető. Nemcsak a nemzetközi, hanem a regionális és nemzeti piacok is hangsúlyt kapnak a retorikájában. Míg a neoliberális paradigma képviselői a szabad piacok mellett érvelnek, amely az egyetlen lehetséges megoldás a céljuk elérésére, azaz arra, hogy az élelmiszerbiztonság jelszava alatt minél több, minél hatékonyabb mezőgazdasági termelés történjen, addig az élelmiszer-szuverenitás támogatói kiszélesítik a hatékonyságalapú megközelítést, s sokkal nagyobb relevanciát tulajdonítanak a termelők társadalmi (szociális) helyzetének, illetve a környezet védelmének. Véleményük szerint, a Kereskedelmi Világszervezetnek ki kellene vonulnia az agrárpolitikák meghatározásából, mert a szabad kereskedelem

³⁹ La Via Campesina: The Right to Produce and Access to Land (1996. november).

⁴⁰ *Our World Is Not For Sale. Priority to Peoples' Food Sovereignty. WTO out of Food and Agriculture* 2003.

⁴¹ Declaration of Nyéléni 2007.

⁴² WINDFUHR–JONSÉN 2005: 29.

⁴³ MANN 2014: 54.

eszméje és az azt alátámasztó neoklasszikus közgazdaságtan nem alkalmas arra, hogy a mezőgazdasági és élelmiszerszektor sajátosságait megfelelően megjelenítse.⁴⁴

Az élelmiszer-szuverenitás perspektívájából nézve a neoliberális agrárpolitika a mezőgazdasági termékek és élelmiszerek kommodifikációját hozta magával, azaz azt, hogy a mezőgazdasági termelés mint pusztán gazdasági tevékenység szükségszerű (és profitot generáló) termékeiként tekintenek a megtermelt javakra. Tehát a mezőgazdaságnak és az outputnak a gazdasági funkcion túlmenően nincs rendeltetése. Az *agribusiness* dominanciáját támadó élelmiszer-szuverenitás paradigmája a tisztességtelen kereskedelmi rendszer elutasításával egyéb (nem gazdasági), szociális és környezeti célok érdekében, illetve azzal, hogy önmagában a kereskedelmet mint szükségszerű piaci folyamatot nem utasítja el, azzal jár, hogy egy humánusabb élelmiszerrendszer megvalósítását szeretné, amely túllépi a gazdasági kereteket, s – uniós terminológiával élve – egyfajta multifunkcionális mezőgazdaságot foglal magában.

Térjünk most át arra, hogy e tágan megfogalmazott (szak)politikai deklarációkból és elképzelésekből mi következhet a jogi szabályozást illetően!

Az élelmiszer-szuverenitás lehetséges jogi következményei

Az élelmiszer-szuverenitás előző fejezetben bemutatott célkitűzései és élelmiszerláncról alkotott elképzelései rávilágítanak arra, hogy a paradigma állami beavatkozással erős jogvédelmet tart kívánatosnak biztosítani a mezőgazdasági termelők irányába. Három területet említek itt példaként: piacsabályozás, adórendelkezők, illetve a földtulajdon védelme. A diskurzusban egyébként uralkodik az az érv, miszerint a termelőknek megfelelő jövedelmet kell biztosítani a gazdasági értelemben kizsákmányoló közvetítő szereplők (nagykereskedők, feldolgozók, kiskereskedők) piaci gyakorlatai ellenére is.

A piacok szabályozásának két típusát tudjuk elkülöníteni: egyrészt a központi magot képező versenyjogot, másrészt a versenyjogon túlmutató egyéb, versenyfeltételeket érintő gazdasági szabályozást. Angolszász területeken a distinkció egyszerűbben visszaadható: míg előbbre az *antitrust*, utóbbira egyszerűen a *regulation* kifejezést használják.⁴⁵ Főszabályként a versenyjog szektorsemleges. Ezzel szemben az egyes gazdasági szabályozások szektorspecifikusak, amelyek – Mestmäcker szerint – a gazdaság egy szegmensének kívánalmait tükrözik.⁴⁶

Versenyjogban a jogalkotó kivételszabályokat teremtett meg a mezőgazdasági termelők számára a versenykorlátozó megállapodások tilalmának megszegése alól. Ez mind a magyar versenytörvényben,⁴⁷ mind az uniós másodlagos jogban⁴⁸ fellelhető.

⁴⁴ ROSSET 2006.

⁴⁵ SHELANSKI 2018.

⁴⁶ MESTMÄCKER 2008: 19.

⁴⁷ 1996. évi LVII. törvény a tisztességtelen piaci magatartás és a versenykorlátozás tilalmáról, 93/A. §.

⁴⁸ Az Európai Parlament és a Tanács 1308/2013/EU rendelete (2013. december 17.) a mezőgazdasági termékpiacon közös szervezésének létrehozásáról, és a 922/72/EGK, a 234/79/EK, az 1037/2001/EK és az 1234/2007/EK tanácsi rendelet hatályon kívül helyezéséről, 206–210a. cikkek.

Versenypolitikai szempontból, a szabályozás mögött meghúzódó ok annak felismerése, hogy – piaci erő híján – a termelők még piaci magatartásuk összehangolása esetén sem képesek versenytorzító magatartást kifejteni, sőt összejátszásuk esetén sokkal inkább kerülnek abba a helyzetbe, hogy a felvásárlók/vevők tárgyalási alkupozícióját (*bargaining power*) kiegyenlítsék, illetve – adott esetben – a piaci erejüket ellensúlyozzák (*countervailing power*). Agrárpolitikai szempontból felfogható ez a szabályozás akként, hogy a termelők a tárgyalási alkupozíciójuk együttműködés útján való növelésével kedvezőbb értékesítési feltételeket tudnak kiharcolni maguknak, ezáltal pedig jövedelmük emelkedhet (például egy jobb eladási ár esetében). Azaz, a versenyjog saját maga legfőbb alapelvét – a piaci magatartás önálló, versenytársaktól független meghatározásának elvárását – már feláldozta bizonyos mértékben a termelők piaci pozíciójának javítása érdekében. Ha nem lenne kivételszabály, a mezőgazdasági termelők együttműködésükkel jogsértést követnének el.

Ehhez képest az egyéb szabályozások arra a helyzetre reagálnak, amikor a termelők nem az elkövetők, hanem a (jogsértést) elszenvedők között jelennek meg. Itt említhető a tisztességtelen piaci gyakorlatok tilalmának rendszere, amelyet öt évvel ezelőtt uniós irányelvben is szabályoztak a tagállamok számára minimumharmonizációs kötelezettséggel.⁴⁹ Magyarországon már jóval ezt megelőzve felismerték a problémát, hogy vannak olyan piaci magatartások, amelyeknél a gazdasági hatékonyság sérelmét feltételező versenyjogi jogalkalmazás nem tud mozgásba lendülni, mert klasszikus versenyjogi értelemben nem beszélhetünk jogsértésről, s mégis a piaci magatartás a termelők számára egyfajta méltánytalan, tisztességtelen helyzetet eredményez a vevők által a termelőkre rákényszerített szerződéses kötelezettségek következtében.⁵⁰ Az, hogy nincs versenyjogi jogsértés, abban rejlik, hogy tipikusan nem érik el a gazdasági erőfölény szintjét azok a felvásárlók, akik mezőgazdasági terméket vesznek a termelőktől, így értelemszerűen a gazdasági erőfölénnyel való visszaélést sem tudják megvalósítani. Azt, hogy egy ilyen, versenyjogon túlmutató szabályozás megszülethetett, pontosan ezért nem fogadták osztatlan sikerként: a tisztességtelen piaci gyakorlat megállapítása nem feltételezi az erőfölény meglétét. Volt olyan, aki egyedül az agrárlobbi erejét vélte felfedezni a termelőket védő tilalmakban.⁵¹

A piacsabályozáson kívül találhatunk még egyéb jogterületeket, ahol az állam aktív jogalkotói szerepvállalással kedvezőbb szabályokat tud elfogadni, s ezzel segíti a mezőgazdasági termelőket a megfelelő jövedelem megszerzése érdekében. Ezek egyike az adójog, amelynek területén számos országban, így Magyarországon is, kiterjedt speciális rezsimet alakítottak ki. Tipikus az, hogy a kistermelők adómentességet kapnak; előfordul, hogy a generációk közötti termőföld-átruházás utáni adózás mértékét vagy éppen az éves ingatlanadót mezőgazdasági föld vonatkozásában csökkentik; van olyan megoldás, ahol az általános forgalmi adó megfizetése keretében kapnak engedményeket

⁴⁹ Az Európai Parlament és a Tanács (EU) 2019/633 irányelve (2019. április 17.) a mezőgazdasági és élelmiszer-ellátási láncban a vállalkozások közötti kapcsolatokban előforduló tisztességtelen piaci gyakorlatokról (UTP-irányelv).

⁵⁰ 2009. évi XCV. törvény a mezőgazdasági és élelmiszeripari termékek vonatkozásában a beszállítókkal szemben alkalmazott tisztességtelen forgalmazói magatartás tilalmáról.

⁵¹ PICHLER 2021: 537.

a termelők.⁵² Néhány példát említve Magyarország kapcsán: a mezőgazdasági őstermelőnek az őstermelői tevékenységéből származó bevételéből nem kell jövedelmet megállapítania, ha az e tevékenységéből származó bevétele az adóévben nem haladja meg az éves minimálbér felét.⁵³ Továbbá, ugyanezen összegig adómentes az átalányadózást alkalmazó őstermelő e tevékenységéből származó jövedelme.⁵⁴ Az a mezőgazdasági őstermelő választhat átalányadózást, akinek e tevékenységéből származó bevétele az adóévben az éves minimálbér tízszeresét, azaz 2024-ben a 32 016 000 Ft-ot nem haladja meg,⁵⁵ s ebben az esetben a jövedelmét a bevételből 90% költséghányad levonásával állapíthatja meg.⁵⁶ Ha a 90% költséghányad alkalmazását és az éves minimálbér feléig való adómentességet a bevételre vetítjük, akkor világossá válik, hogy az éves minimálbér ötszöröséig, azaz 16 008 000 Ft-ig a mezőgazdasági őstermelő bevétele mentes az adó alól. További engedményként említhető még az is, hogy bizonyos esetekben adómentes a termőföld átruházásából származó jövedelem.⁵⁷ Ezekből is látható, hogy az adózási szabályok kiváló eszközt teremtenek arra, hogy a mezőgazdasági termelőknél – ugyanannyi bevétellel rendelkező, egyéb gazdasági tevékenységet ellátó személyekhez képest – több bevétel maradjon.

Hasonlóan fontos védelmi pillér a hazai mezőgazdaság, illetve élelmiszer-szuverenitás érdekében a földtörvényünknek⁵⁸ a jogi személyek földtulajdonszerzési tilalmára vonatkozó szabálya,⁵⁹ amelyet Szilágyi magyar sajátosságnak tekint.⁶⁰ Andréka és Olajos szerint ennek célja nem más, mint hogy a cizelláltan szabályozott szerzési feltételek rendszere (például birtokmaximum) a gyakorlatban ne váljon ellenőrizhetetlenné a tulajdonosi struktúra átláthatatlansága miatt.⁶¹ Ez a tilalom, kiegészülve azzal, hogy Unión kívüli természetes személyek, illetve a magyar államon kívül más állam és annak szervei sem szerezhetnek földtulajdont, megfelelő védelmet biztosít arra, hogy a suverenitásunk fontos elemét képező termőföldek ne kerülhessenek ellenőrizhetetlen kezekbe, ezáltal akár veszélyeztetve is – szélsőséges esetben – az ellátásbiztonságot.

Tagállami mozgástér az EU keretében

Mindenekelőtt érdemes azzal kezdeni e fejezetet, hogy az Európai Unió intézményeinek hivatalos dokumentumaiban rendkívül korlátozott számú explicit utalás történik az élelmiszer-szuverenítésra.

Talán nem olyan meglepő, hogy a legtöbbször (és majdhogynem kizárólagosan) az Európai Gazdasági és Szociális Bizottság (EGSzB) megnyilvánulásaiban szerepel a kifejezés, ám ennek erejét jelentősen csökkenti az a tény, hogy az EGSzB csupán egy

⁵² OECD 2020: 7.

⁵³ 1995. évi CXVII. törvény a személyi jövedelemadóról (Szja tv.), 23. §.

⁵⁴ Szja. tv. 1. számú melléklet, 4.26. pont.

⁵⁵ Szja. tv. 50. § (2) bekezdés.

⁵⁶ Szja. tv. 53. § (1) bekezdés d) pont.

⁵⁷ Szja. tv. 1. számú melléklet, 9.5. pont.

⁵⁸ 2013. évi CXXII. törvény a mező- és erdőgazdasági földek forgalmáról (Fftv.).

⁵⁹ Fftv. 9. § (1) bekezdés c) pont.

⁶⁰ SZILÁGYI 2017: 174.

⁶¹ ANDRÉKA–OLAJOS 2017: 422.

konzultatív szerv. Az EGSzB 2009-ben deklarálta, hogy az élelmiszer-szuverenitás minden nép esetében előfeltétel ahhoz, hogy az élelmezésbiztonságot elérje, viszont – némileg ellentmondásosan – azt is hozzáteszi, hogy az élelmiszer-önfenntartás gazdaságilag költséges természete szembehelyezkedik az élelmiszerláncok globális irányításával.⁶² Két évvel később egyértelműen kimondta, hogy az európai mezőgazdaságnak az élelmiszer-szuverenitás elvén kell nyugodnia, s a közös agrárpolitikának célként kell kitűznie a stabil piacokat, támogatnia kell az európai termelők jövedelmét, korlátozania kell az árvolatilitást, illetve olyan kereskedelmi szabályokat kell felkarolnia, amelyek nemcsak megőrzik az európai mezőgazdasági modellt, hanem segítik a termelőket abban, hogy visszanyerjék piaci erejüket a kiskereskedelmi láncokkal szemben.⁶³ 2016-ban és 2017-ben ismételten megerősítette álláspontját, hogy az élelmiszer-szuverenitásnak kell az európai mezőgazdaság alapelveül szolgálnia.⁶⁴ Mindazonáltal az is kirajzolódik az EGSzB deklarációiból, hogy a szerv nem tekinti az élelmiszer-szuverenitást az élelmiszer-ellátási láncok globális irányításával, azaz a neoliberális paradigmával összeegyeztethetetlennek, hanem sokkal inkább az élelmiszer-szuverenitást egyfajta előfeltételként fogja fel ahhoz, hogy a neoliberális paradigma középpontjába állított élelmezésbiztonságot elérjük. S bár az Európai Bizottság egyáltalán nem tette magáévá az élelmiszer-szuverenítésra vonatkozó retorikát, az Európai Parlament (EP) esetében viszont világosan megjelenik úgyszintén, hogy az élelmiszer-szuverenitást és az élelmezésbiztonságot párhuzamosan megvalósítandó és összeegyeztetendő céloknak tekinti.⁶⁵

Az kiemelendő, hogy azáltal, hogy az EGSzB közvetlenül páneurópai szintre emeli az élelmiszer-szuverenitást, és explicit módon európai élelmiszer-szuverenitásról beszél, a koncepciót jelentősen leegyszerűsíti, hiszen – ahogy előbb már érveltem – a paradigma térhódításához elengedhetetlen lenne, hogy a konvencionális nemzeti suverenitásfogalomra épüljön. Utóbbi adaptációja ugyanakkor szükségszerűen kihatna az európai élelmiszer-szuverenitás megvalósítására, mivel az uniós alapszabadságok, a belső piac működése és a tagállamok közötti diszkriminációtilalom fényében egyik tagállam sem hozhat hátrányosabb helyzetbe egy másik tagállamot saját élelmiszer-szuverenitásának növelése keretében. Egy tagállam ugyanakkor segítheti az EU élelmiszer-szuverenitásának növelését, ha EU-n kívüli országokkal szemben lép fel (lásd például ukrán gabonaimport, a hamisított kínai méz esete stb.), s meghatározott esetekben a belső piacot védi Unión kívüli aktorokkal szemben. Azzal, hogy az EP pedig próbálja retorikájában összeegyeztetni az élelmiszer-szuverenitást és a vele ellentétes neoliberális paradigmát, pontosan az ellen nyilvánul meg, amiből – ugyan a nemzeti sajátosságokat figyelembe vevő intézkedésekre épülve, de – az európai élelmiszer-szuverenitás közvetetten profitálhat a globális irányítással szembehelyezkedve.

Bár az élelmiszer-szuverenitás mint koncepció szükségszerűen a mezőgazdasághoz és az élelmiszer-ellátási láncokhoz kapcsolódik, az EU keretében a tagállami mozgásteret nem csak a mezőgazdaság mint megosztott hatáskör⁶⁶ határozza meg. Ennek oka, hogy a koncepció mezőgazdaságot segítő elképzelései olyan szakpolitikai területeket is

⁶² European Economic and Social Committee 2009.

⁶³ European Economic and Social Committee 2011.

⁶⁴ European Economic and Social Committee 2016; European Economic and Social Committee 2017.

⁶⁵ European Parliament 2008; European Parliament 2017.

⁶⁶ Az Európai Unió működéséről szóló szerződés (EUMSz), 4. cikk (2) bekezdés d) pont.

érintenek, amelyek az EU és a tagállamok viszonyában eltérő hatásköri alapokon nyugszanak. Ilyen például az általános adópolitika.

A mezőgazdaságra vonatkozó megosztott hatáskör azt jelenti, hogy az EU és a tagállamok egyaránt fogadhatnak el jogszabályokat, azonban utóbbiak csak annyiban, amennyiben az EU nem gyakorolta az adott területen a hatáskörét.⁶⁷ Ezt egészíti ki az EUMSZ-hez fűzött 25. jegyzőkönyv, amely szerint, amikor az Unió egy adott területen fellép, a hatáskör e gyakorlása kizárólag azokra az elemekre terjed ki, amelyekre a szóban forgó uniós fellépés vonatkozik, és ennek megfelelően nem érinti a terület egészét.⁶⁸ A szakirodalomban ezt nevezik előfoglalásnak (*pre-emption*), ugyanakkor – mint uniós jogi elv – korántsem mentes a kritikáktól.⁶⁹ Ennek fordítottjára (vagy éppen ennek jogszerű kihasználására) a mezőgazdaság tekintetében jó példa, hogy a tagállam akár meg is előzheti az EU-t jogalkotás terén: ilyen a tisztességtelen piaci gyakorlatok tilalmazásának mezőgazdasági és élelmiszeripari termékekre specializált rendszere, amelyet a magyar jogalkotó már 2009-ben – 2010. január 1-jei hatálybalépéssel – elfogadott,⁷⁰ az uniós jogalkotó azonban csak egy évtizeddel később, 2019-ben jutott el odáig, hogy egy kötelező jogi aktust hozzon ugyanezen területet illetően az UTP-irányelv elfogadásával. Ez az eset rávilágít arra, hogy az uniós hiátust, amelynek egy, a mezőgazdasági termelőket érintő akut problémát (a vevői erő visszaélésszerű használatát szerződéses viszonyokban) kellett volna kezelnie, a nemzeti jogalkotás be tudta tölteni, s – ezáltal – több mint 10 éven át védelmet tudott nyújtani ott, ahol uniós jogi aktus nem volt. S bár az UTP-irányelvet a közös agrárpolitikára vonatkozó jogalap keretében fogadták el [lásd EUMSZ 43. cikk (2) bekezdés], a magyar „megelőző” szabályozás az uniós versenyjogi rendelkezéseknek is megfelelt, arra tekintettel, hogy a tagállamok nem akadályozhatók meg abban, hogy a saját területükön szigorúbb nemzeti jogszabályokat alkalmazzanak a vállalkozások által folytatott egyoldalú magatartás tilalmára vagy szankcionálására.⁷¹ A mezőgazdaságban előforduló tisztességtelen piaci gyakorlatok nemzeti és uniós jogi kezelése azt is megmutatja, hogy végeredményben a jogalkotás két szintje egyazon irányba (megegyező cél irányába) orientálódhat, viszont a jóval hosszadalmasabb uniós jogalkotási procedúrát kisegítheti egy célzottan és dinamikusan reagáló nemzeti jogalkotó.

Bár előfordulhatnak egy irányba tartó nemzeti és uniós célkitűzések a mezőgazdaság területén, az ellenkezőjére is van példa. A magyar földforgalmi rendszerrel szemben például két kötelezettségszegési eljárást is indított az Európai Bizottság, amelyek közül az egyikben sarkalatos kérdés többek között az, hogy a magyar jog (miért) nem engedélyezi – korlátozott számú kivételtől eltekintve – a jogi személyek földtulajdonszerzését.⁷² Azt viszont meg kell említeni, hogy a nem magyar illetőségű jogi személyek diszkriminatív kezeléséről szó sem lehet e tekintetben, hiszen a magyar illetőségű jogi személyek is

⁶⁷ EUMSZ 2. cikk (2) bekezdés.

⁶⁸ EUMSZ (25.) jegyzőkönyv.

⁶⁹ KLAMERT 2014: 101–124.

⁷⁰ 2009. évi XCV. törvény a mezőgazdasági és élelmiszeripari termékek vonatkozásában a beszállítókkal szemben alkalmazott tisztességtelen forgalmazói magatartás tilalmáról (Tfmtv.), 10. § (1) bekezdés.

⁷¹ A Tanács 1/2003/EK rendelete (2002. december 16.) a Szerződés 81. és 82. cikkében meghatározott versenyszabályok végrehajtásáról, 3. cikk (2) bekezdés.

⁷² SZILÁGYI 2017: 177.

szerzőképtelenek.⁷³ Annak részletes elemzésére itt nincs mód, hogy a magyar mozgásteret ennek tekintetében milyen elsődleges uniós jogi rendelkezések határozzák meg, de a probléma komplexitását jól érzékelteti, hogy mindenképpen értelmezésre szorul ezen esetben nemcsak az EUMSZ-nek a tulajdoni rend sérthetetlenségét kimondó 345. cikke, hanem a tőke szabad mozgását lefektető 64. cikke is.

S hogy egy azonos, illetve egy ellentétes irányba ható nemzeti és uniós álláspont után egy semlegeset is említsek: az adórendelkezések terén az EU rendkívül korlátozott hatáskörökkel rendelkezik, s a tagállamoknak széles mozgástere van, hogy számukra ideális nemzeti szabályokat fogadjanak el. Természetesen a harmonizáltság szintje adómeneként változik, de az adózás továbbra is elsődlegesen nemzeti hatáskör, amelybe egyértelműen beleférnek például az előző fejezetben említett, mezőgazdasági termelőket privilegizáló derogációk.

Végezetül röviden arra is érdemes kitérni, hogy a közös agrárpolitika keretében egy erősödő renacionalizáció figyelhető meg, helyesen elismerve és felismerve azt, hogy huszonhét tagállam agrárpolitikáját nem lehet részletekbe menő tartalommal összehangolni. Megállapítható egy közös keretrendszer, de ezt – a rugalmasságot biztosítva – az egyes tagállamoknak kell a közös elvek fényében kitölteniük a nemzeti stratégiai terveken keresztül.⁷⁴

Ahogy ez az elemzés is rámutat, esetről esetre és területről területre kell eldönteni, hogy mi az adott tagállami mozgástér az élelmiszer-szuverenitás megvalósítására. Vannak példák, amikor a nemzeti és uniós szint egy irányba vezet, azonban van olyan is, amikor ellentétes erők hatnak egy adott kérdéskörre. Továbbá, az is előfordulhat, hogy az EU-s keretek egyfajta közömbösséget implikálnak egyes nemzeti szakpolitikai intézkedések vonatkozásában. Az is látható, hogy a nemzeti jogalkotás kiválóan tudja kezelni a megosztott hatáskörből fakadó uniós hiátus következtében előállt problémát, illetve a közös agrárpolitika aktuális és újdonsült *delivery modelje* fényében tapasztalható egyfajta szabadabban mozgó nemzeti szintre való visszatérés, amely azonban nem járhat a közös uniós elvek megsértésével.

Javaslatok további lépések megtételére

A fenti elemzés fényében három javaslatot kívánok megfogalmazni: elsőként egy alaptörvényi rendelkezés beiktatását, másodikként hazánk élelmiszer-szuverenitási stratégiájának megalkotását, harmadikként pedig egy specializált civil szervezet meg alapítását.

Ahogy a korábbi elemzésből kirajzolódik, bár nem deklarált cél jogszabályi szinten az élelmiszer-szuverenitás, a magyar jog a paradigma által ideálisnak tartott agrárpolitika, illetve az ezen agrárpolitika által megvalósítandó célok eléréséhez számos olyan

⁷³ SZILÁGYI 2017: 177.

⁷⁴ Az Európai Parlament és a Tanács (EU) 2021/2115 rendelete (2021. december 2.) a közös agrárpolitika keretében a tagállamok által elkészítendő stratégiai tervhez (KAP stratégiai terv) nyújtott, az Európai Mezőgazdasági Garanciaalap (EMGA) és az Európai Mezőgazdasági Vidékfejlesztési Alap (EMVA) által finanszírozott támogatásra vonatkozó szabályok megállapításáról, valamint az 1305/2013/EU és az 1307/2013/EU rendelet hatályon kívül helyezéséről, (27) preambulumbekzdés.

eszközt szolgáltat, amely a konvencionális neoliberais agrárpolitika elképzeléseivel szembe megy. Nem megalapozatlan azt a következtetést levonni, hogy a magyar jogrendszer agráriumra vonatkozó szabályozásának számos elemében visszaköszönnek az élelmiszer-szuverenitás paradigmájában explicite vagy implicite megtalálható szakpolitikai elképzelések.

Mindezek fényében, annak érdekében, hogy a jogforrási hierarchia legmagasabb szintjén is visszatükröződjön ez az agrárpolitikai megközelítés, érdemes volna alaptörvényi szintre emelni az élelmiszer-szuverenitást. Ennek formáját pedig az államcélként való tételezés jelenthetné. Az Alaptörvény P) cikkének (3) bekezdéseként javasolom beiktatni azt, hogy „Magyarország védi hazánk élelmiszer-szuverenitását.” Mint államcél, ezen alaptörvényi rendelkezés az állam számára irányt mutat, viszont alanyi jogi jogosultság nem fakad belőle. Maga az Országgyűlés sem kötelezhető törvények meghozatalára ennek alapján, viszont (ha nem is közjogi, de) politikai felelősséget eredeztet a rendelkezés.⁷⁵ Az élelmiszer-szuverenitás alkotmányos szintre emelése nem példa nélküli; tipikusan dél-amerikai országokban történt meg, mint például Ecuador és Bolívia.⁷⁶ S bár önmagában egy ilyen alkotmányos rendelkezés végrehajtható és kikényszeríthető alacsonyabb szintű szabályokkal mit sem ér, egy keretet mégiscsak ad a jogrendszer egészének e tekintetben. Látható, hogy ennek hiányában is vannak előremutató rendelkezések e téren, amelyek normatív tartalommal kitöltik az élelmiszer-szuverenitást, viszont Alaptörvénybe foglalása további és erőteljesebb hajtóerőt adhat a törvénykezésnek, hogy ennek szellemében folytatódjon az agrártematikájú jogalkotás.

A fokozatosság elvét is tiszteletben tartaná ez a rendelkezés, hiszen nem egy alanyi jogi jogosultságot fakasztó rendelkezés kerülne az Alaptörvénybe, mint például az élelemhez való jog. Egyetértve Kovács Júliával, az élelemhez való jognak van egy „egyéni” is közvetlenül érvényesíthető, alanyi oldala.⁷⁷ S bár Kovács e megállapításával Juhász Gábor azon gondolatával szemben fogalmaz meg ellenérvet, miszerint az Alaptörvény XX. cikk (2) bekezdésében fellelhető, az egészséges élelmiszerekhez és az ivóvízhez való hozzáférés biztosítása államcél jellegű,⁷⁸ véleményem szerint Juhász álláspontja is helytálló. Juhász nem az élelemhez való jog alanyi jogi jogosultságot fakasztó mivoltát tagadja, csupán azt mondja, hogy ebben a formájukban ezek az alaptörvényi rendelkezések nem ezt jelenítik meg.

Az élelmiszer-szuverenitás deklarálása is ehhez hasonló államcél-színezetet öltene. Egy fontos különbség azonban megjelenne ezáltal: míg az Alaptörvény XX. cikk (2) bekezdése a fogyasztók védelmének szemszögéből közelít a kérdéskörhöz, addig a javasolt rendelkezés mindezt a termelő szempontjából teszi meg, ezáltal pedig egy fontos, új aspektust hozhatna be a kapcsolódó alaptörvényi rendelkezések értelmezésébe.

Kecskés álláspontja szerint, a „bizonytalan jelentéstartalmú fogalmak” államcélként való megjelenítése további bizonytalanságokkal járhat, azonban ő is arra jut a fenntartható fejlődés kapcsán, hogy annak Alaptörvénybe iktatása mégiscsak ebben a formában lenne a legkézenfekvőbb.⁷⁹ S bár nem egyértelműen határozható meg egyes

⁷⁵ BALOGH-SCHANDA 2014: 26.

⁷⁶ WITTMAN 2023: 474–478.

⁷⁷ TÉGLÁSINÉ KOVÁCS 2017: 72.

⁷⁸ JUHÁSZ 2012: 43.

⁷⁹ KECSKÉS 2022: 229.

államcéllok tartalma, ahogy ezt az Alkotmánybíróság például a piacgazdaság vonatkozásában is rögzítette azzal, hogy kimondta, hogy „az állami beavatkozás nagysága, ereje, még kevésbé annak tilalma, illetőleg az állami vagyon korlátozhatósága és annak nagysága közvetlenül nem vezethető le”,⁸⁰ mégiscsak biztosított számukra egyfajta védelmet. Következésként alkotmánybírási gyakorlat, hogy szélsőséges esetben megállapítható az államcél alaptörvény-ellenes megsértése, de ahhoz az kell, hogy az állami beavatkozás fogalmilag és nyilvánvalóan ellentétes legyen az államcélal.⁸¹ Bár szerencsére szó sincs ilyenről, de az élelmiszer-szuverenitás esetében ilyen szélsőséges eset lehetne az, hogy például a Nemzeti Földügyi Központ, amely az állam tulajdonában lévő termőföldek fölötti tulajdonosi jogokat és kötelezettségeket gyakorolja, értékesíteni kívánná e termőföldeket külföldi többségi tulajdonban lévő multinacionális vállalatoknak vagy külföldi befolyás alatt álló magántőkealapoknak. Hajmeresztő felvetés, de a világban nem példa nélküli. Egy jelentés szerint pontosan ez történt például Ukrajnában, ahol egyesült államokbeli vagy éppen szaúd-arábiai vállalatokhoz került az ukrainai földvagyon jelentős hányada.⁸² Bár kevésbé tűnik drasztikusnak, de ilyen beavatkozás lehetne az is, ha az Országgyűlés valamennyi, a mezőgazdasági termelőket védő piacsabályozási rendelkezést hatályon kívül helyezne, s ezáltal előidézné, hogy a mezőgazdasági szektor sajátosságait semmilyen tekintetben figyelembe nem vevő, teljesen szabadpiaci elvekre épülő mezőgazdasági kereskedelem alakuljon ki, amely feltehetőleg a számos, termelésen túlmutató funkciót is ellátó kis- és középgazdaságokat és így a vidéki közösségeket ellehetetlenítené.

Szintén fontos előrelépés lehetne, ha az Agrárminisztérium koordinálásával megszületne Magyarország közép- és hosszú távú élelmiszer-szuverenitási stratégiája, amely az élelmiszerrendszer egészét feltérképezné, kezdve a termeléshez elengedhetetlen inputpiacokkal (például mezőgazdasági gépek, műtrágya stb.) az elsődleges mezőgazdasági termelésen, a feldolgozóiparon és a nagykereskedelmen át egészen a kiskereskedelmi szektorig. Természetesen ez nagy mennyiségű emberi erőforrást igényelne, a legkülönbözőbb diszciplínák szakértőit magába foglalva, ugyanakkor rendkívül hasznos lenne annak átfogó megismerése, hogy az ország hol rendelkezik függőségekkel, melyek azok a szektorok, ahol saját erőből (például fejlesztéssel) képesek lehetünk az előrelépésre, és melyek azok a szektorok, ahol el kell fogadnunk a függőségeket, s ezáltal törekednünk kell arra, hogy diverzifikáljuk a behozatalt. Ez a stratégia tartalmazhatná az egyes jogterületek keretében eszközrendő fejlesztési lehetőségeket, figyelembe véve, hogy a közös agrárpolitika keretei között, illetve tágabban az EU keretrendszerében hol vannak kiaknázatlan lehetőségek, és mi az, ami belefér a megosztott hatáskörbe. Arra itt kell visszatérni, hogy egy-egy uniós tagállam élelmiszer-szuverenitásának erősítése szükségképpen magával hozza az Európai Unió élelmiszer-szuverenitásának javítását. Ez a szükségyszerűség lakonikusan megfogalmazva nem fakad másból, mint magából az egységes belső piacból. A stratégiának mindenképpen foglalkoznia kellene azzal, hogy a helyi, rövid ellátási láncok megteremtésében a helyi önkormányzatok szerepe hogyan fokozható.

⁸⁰ 33/1993. (V. 28.) AB határozat, ABH 1993, 247, 249.

⁸¹ 8/2014. (III. 20.) AB határozat, Indokolás [79].

⁸² MOUSSEAU-DEVILLERS 2023.

Harmadik javaslatként érdemes lenne megfontolni, hogy Magyarországon is létrejöjjön egy civil szervezet, amelynek képviselői az állam aktív támogatásával jelen lehetnének az élelmiszer-szuverenitással foglalkozó szervezetek, így például a *La Via Campesina* ülésein. Uniós tagállamok sokaságából is vannak tagszervezetek, legyen az Németország, Olaszország, Spanyolország vagy éppen Belgium, Ausztria és Portugália. Ez fontos lehetőséget biztosítana az információ- és tapasztalatcserére más közép- és nyugat-európai államok képviselőivel.

Felhasznált irodalom

- About La Via Campesina* [é. n.]. Online: <https://viacampesina.org/en/international-peasants-voice/>
- ANDREE, Peter et al. szerk. (2014): *Globalization and Food Sovereignty: Global and Local Change in the New Politics of Food*. Toronto: University of Toronto Press. Online: <https://doi.org/10.3138/9781442696860>
- ANDRÉKA Tamás – OLAJOS István (2017): A földforgalmi jogalkotás és jogalkalmazás végrehajtása kapcsán felmerült jogi problémák elemzése. *Magyar Jog*, 64(7–8), 410–424. Online: <http://real.mtak.hu/id/eprint/63240>
- BALÁZS Bálint (2022): Élelmiszer-önrendelkezés: Cselekvési lehetőségek az élelmiszer-szektorban. *Fordulat*, 27, 82–101. Online: <http://real.mtak.hu/id/eprint/157461>
- BALOGH Zsolt – SCHANDA Balázs (2014): Alapjogok – Általános rész. In BALOGH Zsolt – SCHANDA Balázs (szerk.): *Alkotmányjog – Alapjogok*. Második, átdolgozott kiadás. Budapest: Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Kara.
- Baromfi Termék Tanács (2022): *Elsődleges szemponttá vált az élelmiszer-szuverenitás*. Online: https://mbtt.hu/hireink/elsodleges_szempontta_valt_az_elelmiszer_szuverenitas
- BÁRDOS B. Edit (2020): A népek joga az élelmiszer-önrendelkezés. *Magyar Mezőgazdaság*, 75(19), 6–7.
- BRAUN, Matthias – HUMMEL, Patrik (2024): Is Digital Sovereignty Normatively Desirable? *Information, Communication & Society*, 1–14. Online: <https://doi.org/10.1080/1369118X.2024.2332624>
- CHAPPELL, M. Jahi – SCHNEIDER, Mindi (2017): The New Three-Legged Stool: Agroecology, Food Sovereignty, and Food Justice. In RAWLINSON, Mary C. – WARD, Caleb (szerk.): *The Routledge Handbook of Food Ethics*. Routledge, 419–429.
- CHRONOWSKI Nóra – PETRÉTEI József (2020): Szuverenitás. In JAKAB András et al. (szerk.): *Internetes Jogtudományi Enciklopédia* (Alkotmányjog rovat, rovatszerkesztő: BODNÁR Eszter – JAKAB András).
- CLAPP, Jennifer (2012): *Food*. Cambridge: Polity.
- CZAGÁNY László (2009): Az élelmiszer-önrendelkezés koncepciója és magyarországi realitásai. *Jelenkori Társadalmi és Gazdasági Folyamatok*, 4(1), 23–28. Online: <https://doi.org/10.14232/jtgf.2009.1.23-28>
- CSERNATONI, Raluca (2022): The EU's Hegemonic Imaginaries: From European Strategic Autonomy in Defence to Technological Sovereignty. *European Security*, 31(3), 395–414. Online: <https://doi.org/10.1080/09662839.2022.2103370>

- CSIRSZKI, Martin Milán – SZINEK CSÜTÖRTÖKI, Hajnalka – ZOMBORY, Katarzyna (2021): Food Sovereignty: Is There an Emerging Paradigm in V4 Countries for the Regulation of the Acquisition of Ownership of Agricultural Lands by Legal Persons? *Central European Journal of Comparative Law*, 2(1), 29–52. Online: <https://doi.org/10.47078/2021.1.29-52>
- CSIRSZKI, Martin Milán (2022): Is There Room for Food Sovereignty Considerations in EU Competition Policy? A Theoretical Framework. *Croatian Yearbook of European Law and Policy*, 18(1), 83–106. Online: <https://doi.org/10.3935/cyelp.18.2022.468>
- DEKEYSER, Koen – KORSTEN, Lise – FIORAMONTI, Lorenzo (2018): Food Sovereignty: Shifting Debates on Democratic Food Governance. *Food Security*, 10, 223–233. Online: <https://doi.org/10.1007/s12571-017-0763-2>
- Declaration of Nyéleni 2007. Online: <https://nyeleni.org/IMG/pdf/DeclNyeleni-en.pdf>
- EDELMAN, Marc (2014): Food Sovereignty: Forgotten Genealogies and Future Regulatory Challenges. *The Journal of Peasant Studies*, 41(6), 959–978. Online: <https://doi.org/10.1080/03066150.2013.876998>
- EDWARDS, Brian – OXENDINE, Chez (2024): USDA's Vilsack Talks Broadband, Food Sovereignty and More During Res; Announces \$58M in New Investments. *Tribal Business News*, 2024. március 13. Online: <https://tribalbusinessnews.com/sections/economic-development/14641-usda-s-vilsack-talks-broadband-food-sovereignty-and-more-during-res-announces-58m-in-new-investments>
- Emmanuel Macron Brings Together Stakeholders from the Agricultural World in Overseas France (2024). *FaxInfo*, 2024. március 4. Online: www.faxinfo.fr/en/agriculture-emmanuel-macron-reunit-les-acteurs-du-monde-agricole-des-outr-mer/
- European Economic and Social Committee (2009): *Opinion on 'Trade and Food Security'* (exploratory opinion) (2010/C 255/01). Online: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=OJ%3AC%3A2010%3A255%3AFULL>
- European Economic and Social Committee (2011): *Opinion on the 'Communication from the Commission to the Council, the European Parliament, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions: The CAP towards 2020 — Meeting the Food, Natural Resources And Territorial Challenges of the Future'* (2011/C 132/11).
- European Economic and Social Committee (2016): *Opinion on 'The Main Underlying Factors that Influence the Common Agricultural Policy post-2020'* (own-initiative opinion). (2017/C 075/04).
- European Economic and Social Committee (2017): *Opinion on 'A Possible Reshaping of the Common Agricultural Policy'* (exploratory opinion). (2017/C 288/02). Online: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/AUTO/?uri=uriserv:OJ.C_.2017.288.01.0010.01.ENG&toc=OJ:C:2017:288:TOC
- European Parliament (2008): *Resolution of 22 May 2008 on Rising Food Prices in the EU and the Developing Countries* (2009/C 279 E/14). Online: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/AUTO/?uri=uriserv:OJ.CE.2009.279.01.0071.01.ENG&toc=OJ:C:2009:279E:FULL>
- European Parliament (2017): *Resolution of 27 April 2017 on the State of Play of Farmland Concentration in the EU: How to Facilitate the Access to Land for Farmers* (2018/C 298/15). Online: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52017IP0197>

- GRANT, Wyn (1997): *The Common Agricultural Policy*. Macmillan Press. Online: <https://doi.org/10.1007/978-1-349-25731-7>
- HALMOS B. Ágnes (2020): Élelmiszer-önrendelkezés, tudatos vásárlás. *Magyar Mezőgazdaság*, 75(38), 5.
- HUMMEL, Patrik et al. (2021): Data sovereignty: A review. *Big Data & Society*, 8(1), 1–17. Online: <https://doi.org/10.1177/2053951720982012>
- JUHÁSZ Gábor (2012): A gazdasági és szociális jogok védelme az Alkotmányban és az Alaptörvényben. *Fundamentum*, 16(1), 35–49. Online: https://epa.oszk.hu/02300/02334/00047/pdf/EPA02334_Fundamentum_2012_01_035-049.pdf
- JUNG Ivett (2023): Bio, élelmiszer-szuverenitás és valós árak. *Magyar Mezőgazdaság*, 9, 12–13. Online: <https://magyarmezogazdasag.hu/2023/02/27/bio-elelmiszer-szuverenitas-es-valos-arak/>
- KECSKÉS Gábor (2022): A fenntartható fejlődés mint alkotmányos érték és államcél. *Jog – Állam – Politika*, 2. különszám, 227–234. Online: <https://szakcikkladatbazis.hu/doc/4829864>
- KLAMERT, Marcus (2014): *The Principle of Loyalty in EU Law*. Oxford: Oxford University Press. Online: <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199683123.001.0001>
- KYRIAZIS, Dimitrios (2023): Tax Sovereignty, EU Tax Law, and Harmful Tax Competition. In KYRIAZIS, Dimitrios: *Fiscal State Aid Law and Harmful Tax Competition in the European Union*. Oxford: Oxford University Press, 9–33. Online: <https://doi.org/10.1093/oso/9780198878292.003.0002>
- LITS Benedek – LITS Levente (2023): Az élelmiszer-önrendelkezés kritikája és az élelmiszeripar-művészet jelentősége a mindennapokban az ukrán gabona helyzetének elemzésével. *Világpolitika és Közgazdaságtan*, (2)2, 68–81. Online: <https://doi.org/10.14267/VILPOL2023.02.12>
- MANN, Alana (2014): *Global Activism in Food Politics: Power Shift*. London: Palgrave Macmillan. Online: <https://doi.org/10.1057/9781137341402>
- MARTÍNEZ-TORRES, María Elena – ROSSET, Peter M. (2014): Diálogo de saberes in La Vía Campesina: Food Sovereignty and Agroecology. *The Journal of Peasant Studies*, 41(6), 979–997. Online: <https://doi.org/10.1080/03066150.2013.872632>
- MCMICHAEL, Philip (2014): Historicizing Food Sovereignty. *The Journal of Peasant Studies*, 41(6), 933–957. Online: <https://doi.org/10.1080/03066150.2013.876999>
- Megvédjük az élelmiszer-szuverenitást és a magyar gazdák érdekeit. *Kormany.hu*, 2024. január 6. Online: <https://kormany.hu/hirek/megvedjuk-az-elelmiszer-szuverenitast-es-a-magyar-gazdak-erdekeit>
- MESTMÄCKER, Ernst-Joachim (2008): 50 Jahre GWB. Die Erfolgsgeschichte eines unvollkommenen Gesetzes. *Wirtschaft und Wettbewerb*, 58(1), 19.
- MORIN, Baptiste (2024): Souveraineté alimentaire, le maître-mot d’Emmanuel Macron, mais qu’est-ce que ça veut dire? *Europe1*, 2024. február 22. Online: www.europe1.fr/economie/souverainete-alimentaire-le-maitre-mot-demmanuel-macron-mais-quest-ce-que-ca-veut-dire-4232012
- MOUSSEAU, Frédéric – DEVILLERS, Eve (2023): *War and Theft – The Takeover of Ukraine’s Agricultural Land*. The Oakland Institute.
- OECD (2020): *Taxation in Agriculture*. Párizs: OECD. Online: <https://doi.org/10.1787/073bdf99-en>

- Our World Is Not For Sale. Priority to Peoples' Food Sovereignty. WTO out of Food and Agriculture* (2003). Online: <https://www.citizen.org/wp-content/uploads/wtooutoffood.pdf>
- PATEL, Raj (2009): Food Sovereignty. *The Journal of Peasant Studies*, 36(3), 663–706. Online: <https://doi.org/10.1080/03066150903143079>
- PICHLER, Philipp (2021): Die Umsetzung der UTP-Richtlinie ins deutsche Recht. Überblick über ein ordnungspolitisches Ungetüm. *Neue Zeitschrift für Kartellrecht*, 9, 537–544.
- RAIMI, Daniel – DAVICINO, Alana (2024): Securing Energy Sovereignty: A Review of Key Barriers and Opportunities for Energy-Producing Native Nations in the United States. *Energy Research & Social Science*, 107, 103324. Online: <https://doi.org/10.1016/j.erss.2023.103324>
- ROSSET, Peter M. (2006): *Food is Different: Why We Must Get the WTO out of Agriculture*. Fernwood. Online: <https://doi.org/10.5040/9781350220171>
- SCHANBACHER, William D. (2010): *The Politics of Food: The Global Conflict Between Food Security and Food Sovereignty*. Santa Barbara: Praeger Security International. Online: <https://doi.org/10.5040/9798400698576>
- SCHIAVONI, Christina M. (2015): Competing Sovereignties, Contested Processes: Insights from the Venezuelan Food Sovereignty Experiment. *Globalizations*, 12(4), 466–480. Online: <https://doi.org/10.1080/14747731.2015.1005967>
- SHELANSKI, Howard (2018): Antitrust and Deregulation. *The Yale Law Journal*, 127(7), 1922–1960.
- STRUNA, Hugo (2024): Souveraineté alimentaire: Emmanuel Macron demande un « réajustement » de la politique commerciale de l'UE. *Euractiv*, 2024. április 25. Online: www.euractiv.fr/section/agriculture-alimentation/news/souverainete-alimentaire-emmanuel-macron-demande-un-reajustement-de-la-politique-commerciale-de-lue/
- SZILÁGYI János Ede – RAISZ Anikó – KOC SIS Bianka (2017): A magyar agrárjog legújabb fejlődési irányai az élelmiszer-szuverenitás szempontjából. *Agrár- és Környezetjog*, 12(22), 181–201. Online: <https://doi.org/10.21029/JAEL.2017.22.160>
- SZILÁGYI János Ede (2017): Az európai jog és a magyar mezőgazdasági földek forgalmának szabályozása. *Agrár- és Környezetjog*, 12(23), 148–181. Online: <https://doi.org/10.21029/JAEL.2017.23.148>
- TANKA Endre (2017): A Közös Agrárpolitika várható reformja és az élelmiszer önrendelkezés. *Gazdaság és Jog*, 25(3), 3–9. Online: <https://szakcikkadatbazis.hu/doc/9441981>
- TÉGLÁSINÉ KOVÁCS Júlia (2017): *Az élelemhez való jog társadalmi igénye és alkotmányjogi dogmatikája*. PhD-disszertáció. Pázmány Péter Katolikus Egyetem. Online: <https://doi.org/10.15774/PPKE.JAK.2018.009>
- THIVET, Delphine (2013): Peasants' Transnational Mobilization for Food Sovereignty in La Via Campesina. In COUNIHAN, Carole – SINISCALCHI, Valeria (szerk.): *Food Activism: Agency, Democracy and Economy*. London: Bloomsbury. Online: <https://doi.org/10.5040/9781350042155.ch-013>
- TÓTH András (2021): Az Európai Unió (szabályozási) útja a szuverenitás felé az adatalapú gazdaságban. *Európai Tükör*, 24(2), 27–56. Online: <https://doi.org/10.32559/et.2021.2.2>
- TÓTH András (2024): *A digitális átalakulás szabályozása az Európai Unióban*. Budapest: ORAC.

- USDA (2023): *USDA Invests in Bison Purchase Pilot Incorporating Indian Country Bison for Tribal Feeding Programs*. Online: www.usda.gov/media/press-releases/2023/10/12/usda-invests-bison-purchase-pilot-incorporating-indian-country
- VON ONDARZA, Nicolai – OVERHAUS, Marco (2022): Rethinking Strategic Sovereignty: Narratives and Priorities for Europe after Russia's Attack on Ukraine. *SWP Comment*, 2022, 1–8. Online: www.swp-berlin.org/10.18449/2022C31/
- WILLS, Joe J. (2017): *Contesting World Order? Socioeconomic Rights and Global Justice Movements*. Cambridge University Press. Online: <https://doi.org/10.1017/9781316809921>
- WINDFUHR, Michael – JONSÉN, Jennie (2005): *Food Sovereignty: Towards Democracy in Localized Food Systems*. ITDG Publishing.
- WITTMAN, Hannah (2023): Food Sovereignty: An Inclusive Model for Feeding the World and Cooling the Planet. *One Earth*, 6(5), 474–478. Online: <https://doi.org/10.1016/j.oneear.2023.04.011>

